

Jiří Nekvapil

Heller, M., Pietikäinen, S., & Pujolar, J. (2018). *Critical Sociolinguistic Research Methods. Studying Language Issues That Matter*. New York, NY: Routledge, Taylor & Francis Group.

Autorský tým recenzované knihy *Critical Sociolinguistic Research Methods. Studying Language Issues That Matter* tvořili odborníci, resp. odbornice z Kanady (Monica Hellerová), Finska (Sari Pietikäinenová) a Katalánska (Joan Pujolar). Tito autoři jsou v širokém smyslu sociolinguisté, ale v jejich přístupu ke vztahu jazyka a společnosti lze nalézt i rysy lingvistické antropologie a analýzy diskurzu. Ve své recenzi si všímám především teoreticko-metodologického rámce kritické sociolinguistiky a oceňuji konsekventní přístup autorů při práci s ním (princip reflexivity). Vítám zaměření autorů na etnografii, přičemž zdůrazňuji jejich konceptualizaci výzkumného procesu jako sekvence pěti fází, které jsou vzájemně propojeny principem rekurzivity a rhizomu. A konečně oceňuji to, že prokázali nevšední senzitivitu k jazykové, kulturní, sociální a politické rozmanitosti dnešního světa.

Adresátem knihy jsou podle autorů začínající výzkumníci. Ale jak naznačuje na zadní obálce knihy singapurský lingvista Lionel Wee, knihu nepochybně uvítají i zkušení výzkumníci, neboť jim nastaví zrcadlo, v němž mohou s novou senzitivitou spatřit své zavedené výzkumné praktiky. Kromě toho se čtenář jakékoli úrovně hodně doví o kritické sociolinguistice samé a o sociální dimenzi západní vědy.

Věnujme se nejprve přehledně tomu, co lze v recenzované publikaci nalézt. Kniha je rozdělena do sedmi kapitol, které jsou dál členěny do oddílů a uzavřeny obsáhlým resumé a seznamem klíčových slov. Po úvodu (kapitola nultá, s. 1–22) následuje pět kapitol, které odpovídají pěti fázím tradičně chápaného sociálního výzkumu: 1. Formulace výzkumné otázky (s. 23–39), 2. Nárys/plán výzkumu (s. 41–72), 3. Generování dat neboli terénní výzkum (s. 73–101), 4. Analýza dat (s. 103–126), 5. Prezentace výzkumu (s. 127–154). Poslední kapitola Dílna (Shop Floor), s. 155–196, obsahuje různé praktické tipy, návody a konkrétní použitelné ukázky aktivit či produktů (např. formuláře) vztahujících se k výše uvedeným fázím výzkumu (např. osvědčené strategie, jak žádat o výzkumný projekt, nebo vzor pro informovaný souhlas s účastí ve výzkumu, který výzkumník předává informantům k podpisu před vlastním začátkem výzkumu). Následuje stručný, ale pozoruhodný epilog (s. 197–198), stručný seznam literatury (s. 199–200), doporučení další četby (*Further Reading*) (s. 201–203) a konečně poměrně detailní index (s. 205–208).

Jak je zřejmé už z jejího názvu, recenzovaná kniha pojednává především o metodách kritické sociolinguistiky. Označení kritická sociolinguistika se používá už delší

¹ Tento text vyšel původně čínsky v r. 2018 v časopise *Chinese Journal of Language Policy and Planning* (Beijing: The Commercial Press), 3(6), s. 92–96. Česká verze byla poněkud upravena.

dobu (viz např. Singh, 1994) a jsou s ním spojovány v zásadě tři věci: 1. takový přístup ke vztahu jazyka a společnosti, který kritizuje dosavadní vývoj sociolingvistiky středního proudu, tj. především variacionistické (*variationist*) paradigma zakotvené v dobovém strukturalismu, 2. takový přístup ke vztahu jazyka a společnosti, který napomáhá společenské změně, 3. takový přístup ke vztahu jazyka a společnosti, který navazuje na kritickou teorii (*critical theory*), přičemž kritickou teorií se rozumí poměrně různorodé myšlenkové pole, které se formovalo v návaznosti na marxismus (neomarxismus), resp. na kritiku jeho kritiků (jako představitelé kritické teorie bývají uváděni Pierre Bourdieu, Michel Foucault, Antonio Gramsci, Jürgen Habermas aj.). Tato tři pojetí se vzájemně nevyklučují, ba naopak (např. pojetí 3 často vede k pojetí 2 a bývá spjato i s pojetím 1). Všechna uvedená pojetí lze najít i v recenzované knize. Z jiného úhlu je kritický přístup vyjádřen v podtitulu názvu knihy — autoři se zabývají jazykovými otázkami, „na nichž (lidem) záleží“ (*that matter*), jinými slovy, do centra pozornosti kladou společenské podmínky fungování jazyka a důsledky jeho fungování pro lidi (s. 4), zejména se zaměřují na otázky moci a nerovnosti (*power and inequality*): jak jazyk, resp. diskurz konstruuje sociální rozdíly a nerovnosti a jaké mocenské konstelace jsou při tom ve hře?

Autoři se hlásí ke třem myslitelům, kteří ovlivnili jejich myšlení nejvíce — jsou to Michail Bachtin, Pierre Bourdieu a Michel Foucault. To jsou samozřejmě „velká jména“ a autoři se tak hlásí ke světově uznávané výzkumné tradici. Ale Hellerová, Pietikäinenová a Pujolar rychle připomenou i potenciální omezenost této velké tradice, omezenost, kterou už dnes příliš nevnímáme — uvedení myslitelé jsou běloši, muži a Evropani. Implicitně to znamená, že myslitelé s jinými sociálními kategoriemi (např. černoši, ženy nebo Asiati) by mohli uvažovat poněkud jinak. Relevantní jsou pak i sociální kategorie samotných autorů recenzované knihy — ti přiznávají: my tři jsme běloši z Evropy, resp. Severní Ameriky, takže náš vztah k imperialismu, kolonialismu a kapitalismu těžko bude stejný jako vztah lidí odjinud (s. 5).

Pokud jde o metody kritické sociolingvistiky, jsou v knize představeny metody, které lze nejobecněji charakterizovat jako kvalitativní a specifitěji jako metody používané v etnografii. Svůj výchozí přístup autoři dokonce charakterizují jako „kritický etnografický sociolingvistický přístup“ (*critical ethnographic sociolinguistic approach*) (s. 2). Obliba etnografie v sociolingvistice narůstá, zvláště v takových proudech, které nezanedbávají společenskou změnu, ať už ve smyslu deskriptivním či preskriptivním, jako je např. jazyková politika a jazykové plánování (*language policy and planning*) (srov. Baldauf & Hamid, 2018). Kromě konkrétních metod (zejm. zúčastněné pozorování a provádění interview) etnografie znamená pro autory to, že výzkum je nutně a neoddelitelně *situován*, tj. zapuštěn do konkrétních situací či kontextů, což se týká i toho, že je osobní zkušeností konkrétního výzkumníka, s jeho životní a výzkumnou biografií. Senzitivita k identitě odborníka nebo výzkumníka se v různých podobách vynořuje na mnoha místech recenzované knihy. Etnografický přístup vede autory také k tomu, že si uvědomují, že výzkumník v situaci výzkumu disponuje specifickou mocí (např. expertními znalostmi) a může (třeba nechtěně) konstruovat sociální rozdíly a sociální nerovnosti (mezi sebou a svými informanty). Etnografie a kritický přístup se tedy v knize vzájemně podporují a výzkum je uchoopen jako záležitost reflexivní.

Autoři se zřetelně vymezují vůči scientistickému přístupu, který je charakteristický pro přírodní vědy a zčásti se prosadil i ve vědách společenských. Oproti naivní víře v to, že výzkum produkuje objektivní a hodnotově neutrální reprezentace sociální reality, stojí na pozicích sociálního konstruktivismu — výzkum je podle nich „sociálně konstruované vědění“ (*socially constructed knowledge*), které závisí na konkrétních historických a společenských podmínkách a je prostoupeno osobními, institucionálními a v poslední instanci politickými zájmy.

I když autoři prezentují výzkum jako sekvenci obvyklých fází (počínaje formulací výzkumné otázky — viz dále), jejich kniha má daleko k tradičním příručkám, které žánrově připomínají jakési kuchařky plné zavedených „výzkumných receptů“. Pozoruhodná je v recenzované knize zejména prezentace výzkumu jako zkušenosti výzkumníků. Zdůraznění tohoto aspektu je nejen záležitostí meritorní, související s orientací na etnografii (viz výše), ale umožňuje zvýraznit i osobní výzkumnou zkušenost autorů. Tato osobní zkušenost se stala jedním z podstatných kompozičních rysů celé knihy. Čtenář se ve všech kapitolách průběžně dovídá o několika výzkumných projektech, které M. Hellerová, S. Pietikäinenová a J. Pujolar organizovali či sami prováděli, o detailech těchto projektů v jejich různých výzkumných fázích, o problémech, jimž tito výzkumníci čelili, a je svědkem toho, jak se s nimi úspěšně (ale i neúspěšně) vypořádávali. Čtenář tak postupně nahlíží i do specifických sociolingvistických situací a jazykových problémů: M. Hellerová odhaluje detaily svého výzkumu francouzsko-anglického bilingvismu v Kanadě, na jehož různých aspektech se projevuje zápas o politickou a ekonomickou moc v této zemi. S. Pietikäinenová se zabývá různými rysy emancipace Sámu žijících na finském arktickém severu, kteří se jakožto jedinci i menšina transformují jazykově, kulturně, ekonomicky i politicky v podmínkách postmoderního Finska (čtenář se hodně doví např. o proměně způsobené ekonomickými faktory, zejména turismem). J. Pujolar zase těží ze svých výzkumů emancipujícího se Katalánska, v nichž analyzoval, jak je na pozadí dominantní španělštiny spjata zavádění katalánštiny (hlavně v Barceloně) s otázkami nerovnosti a moci.

V kompozici knihy je sice zvýrazněna tradiční sekvence výzkumných fází (ve smyslu po fázi 1 následuje fáze 2, pak 3, pak 4 a konečně fáze 5), každá má svou kapitolu (viz výše), ale autoři zdůrazňují, že k této sekvenci musí výzkumník přistupovat „velmi flexibilně“ (s. 13). Lineární průběh výzkumu je podle nich narušen dvěma obecnými metodologickými principy — principem rekurzivity a principem rhizomu (angl. *rhizome*, česky oddenek). Rekurzivitou autoři míní poměrně známou věc, že v určité fázi výzkumu se ukazuje potřeba vrátit se k nějaké předchozí fázi výzkumu a přehodnocovat to, co už bylo fixováno (zformulováno, zjištěno), a výsledek tohoto přehodnocení může zase prospektivně ovlivnit některé další výzkumné fáze. Například analýza dat může modifikovat už uzavřenou fázi generování dat, např. ukáže, že je potřeba další generování dat, což v zásadě znamená také zásah do výzkumného designu apod.; probíhající výzkum může dokonce zpětně modifikovat i výzkumnou otázku. Pojem rekurzivita je zde tedy používán v jiném smyslu, než ho známe z generativní gramatiky, tj. jako použití pravidla na strukturu vytvořenou tímtež pravidlem. Obecně autoři považují výzkum za rekurzivní v tom smyslu, že „it routinely forces the research to query its bases“ (s. 17).

Princip rhizomu je inovací, kterou autoři přebírají a adaptují z filozofické práce Deleuze a Guattariho (1980/2010), v níž se tito francouzští myslitelé vymezují proti dominantnímu západnímu způsobu myšlení založenému na hierarchiích a dichotomiích, které předpokládají fixované hranice jevů (tento způsob myšlení dokládají mimo jiné na teorii N. Chomského). Proti metafoře stromu (viz stromová reprezentace struktury větvy v generativní gramatice) staví metaforu oddenku — oddenek je vzhledem ke stromu něco, co je základnější, neboť je tím, co v nepříliš zformované, nicméně neobyčejně rozmanité podobě růst zřetelných jednosměrných (stromových) struktur umožňuje. Původně botanický termín rhizom (oddenek) slouží Hellerové, Pietikäinenové a Pujolarovi jako metafora, která má vystihnout to, že výzkum jakožto produkování znalostí je dynamický, nelineární systém, který se nachází v síti nejrůznějších procesů. Výzkum je podle nich „a rhizomatic experience in which complex interconnected elements are in constant movement“ (s. 17). A pokud toto tvrzení přijmeme, dojdeme rychle k myšlence, že k síti výzkumu lze v zásadě (opakovaně) přistupovat v kterémkoli z jejích momentů či bodů, resp. – ve slabší podobě — význam žádného z nich není nutné absolutizovat. To je koneckonců v souladu s tím, co na závěr svého výkladu o rhizomu tvrdí Deleuze a Guattari (1980/2010, s. 35): „Rhizom nezačíná ani nekončí, je vždy ve středu, mezi věcmi, mezičlánek, *intermezzo*.”

Vedle metafory rhizomu, která je ukotvena epistemologicky, užívají autoři další metafory, s jejichž pomocí prezentují výzkumný proces komplexněji, než sugeruje tradiční prezentace výzkumných fází — jsou to metafora lesa a stromů v něm, cestovní mapy (*roadmap*) a přadeno vlny obsahujícího různě barevná vlákna (*skein of multi-coloured wool*). Les reprezentuje perspektivu celku a stromy dílčí aspekty tohoto celku a pro výzkumníka je zásadní to, jak a kdy má tyto dvě perspektivy v průběhu výzkumu vhodně střídat. V cestovní mapě (stejně jako ve výzkumném designu) máme sice zachyceny nejrozmanitější vzájemně propojené aspekty reality, ale tyto aspekty mohou vypadat poněkud jinak, když se s nimi blíže seznamujeme v reálném světě. Pokud jde o přadeno vlny, můžeme se jako výzkumníci soustředit na sledování jednoho nebo několika vláken, všimnout si, s jakými vlákny a vlákny jakých barev jsou sledovaná vlákna propojena, zaměřit se na to, v jakých místech se nejvíce protínají apod. Tyto tři metafory slouží jako didaktické nástroje pro objasňování toho, jak provádět dynamický, flexibilní, otevřený (*open-ended*) výzkum.

V obsáhlých a dobře propracovaných kapitolách, které jsou věnovány jednotlivým fázím výzkumného procesu (kap. 1–5), najde čtenář to, co mu umožní uskutečnit svůj výzkum (a tyto kapitoly, stejně jako jednotlivé fáze jsou, jak už lze nyní očekávat, rhizomaticky a rekurzivně propojeny). Nemohu zde z prostorových důvodů dále probírat myšlenkové bohatství těchto kapitol, omezím se jen na shrnující konstatování, že jsou velmi instruktivní, srozumitelné a přitom plně zajímavých nápadů.

Obsah knihy je zarámován poněkud neuspořádaným dvoustránkovým epilogem. Ten je nabit provokativními myšlenkami, které s obsahem knihy souvisejí tu více, tu méně. Autoři zde uvádějí, že problémy pozdního kapitalismu, na které reaguje jejich kritický přístup, se dále prohlubují a mají ještě zřetelnější vazbu na jazyk a diskurz než dosud, a proto představují další výzvu pro kritickou sociolingvistiku (v této souvislosti zmiňují i kritickou analýzu diskurzu — to je z hlediska meritorního správné, ale z hlediska dosavadních výkladů poněkud překvapivé, protože v celé knize bylo kri-

tické analýze diskurzu věnováno jen několik okrajových zmínek). Dále zde naznačují, že vědecké poznání jen málo přispívá ke zlepšení společenských problémů, a z toho vyvozují nutnost vytvoření nového přístupu k výzkumu těchto problémů. Jak autoři uvádějí, ve své knize poukázali na dva základní způsoby, jak k němu dospět: jednak interdisciplinární prací a jednak rozšiřováním okruhu subjektů zainteresovaných na výzkumu, kteří nepůsobí v akademické sféře, a komunikací s nimi. Zatímco druhý z těchto způsobů byl v knize opravdu na řadě míst diskutován a exemplifikován, interdisciplinarita je v knize přítomna víceméně jen implicitně a vzhledem k tomu, jaká očekávání jsou s ní v epilogu spojena, by si zaslouhovala aspoň trochu analytické pozornosti.

V závěru své recenze chci ještě upozornit na tři nedostatky, které by mohly být poměrně snadno odstraněny v dalších vydáních knihy. Tím nejmenším je to, že v seznamu literatury chybí rok vydání anglického překladu výše uvedené knihy Deleuze a Guattariho. V kapitole o generování dat by si zasloužil výklad pojem „explanační data“ (*explanatory data*); bylo by vhodné ho alespoň stručně vymezit. Pracuje se s ním i v dalších kapitolách, ale nebyl zahrnut ani do indexu. Je chvályhodné, že autoři reflektují to, že užívání angličtiny v akademickém světě není nic samozřejmého, což dokládají také na svých osobních biografiích. Tento postoj se konsekventně projevuje i na tom, že v knize najdeme i jiná než anglická data, resp. metadata (zejm. francouzská a katalánská). Tyto příklady jsou prezentovány třemi způsoby: 1. překladem do angličtiny, 2. paralelním uváděním originálních dat a překladu do angličtiny, 3. uváděním originálních dat s anglickým komentářem (ve formě bubliny), který upozorňuje na nějaký aspekt těchto originálních dat. Z čtenářského hlediska je citlivou záležitostí způsob 3. Zde by mělo být anglických bublin asi více a komentáře by neměly předpokládat, že čtenář komentovanému textu rozumí (oproti tomu srov. s. 179, kde se odkazuje na jedno místo v katalánském textu takto: „Never ever forget these points!! They make the key issues of the project.“). Pokud jde o způsob 1, mělo by být u každého příkladu uvedeno, že jde o překlad.

Celkově je kniha pozoruhodným příspěvkem k výzkumné metodologii sociálních věd. Ke vztahu jazyka a společnosti přistupuje z hlediska kritické sociolingvistiky. Explicitně vychází ze společenských problémů pozdního kapitalismu, ale s velkým prospěchem může být využita i jinde, v zásadě všude tam, kde jazyk a diskurz konstruují společenské rozdíly a nerovnosti. Kritická sociolingvistika a její metodologie jsou podány především z perspektivy praktické, totiž jako cesta k vlastnímu výzkumu, ale i z perspektivy teoretické — jako pozoruhodný teoreticko-metodologický koncept. Autoři knihy tvoří rozmanitý kolektiv, který se vyznačuje neobyčejnou senzitivitou k jazykovým, kulturním, sociálním a politickým specifičnostem dnešního světa. Z uvedených důvodů by si kniha zasloužila, aby byla přeložena a čtena i v jiných jazycích než v globální angličtině.

LITERATURA

- Baldauf, R. B., & Hamid, O. M. (2018). Language planning 'schools' and their approaches and methodologies. In L. Fairbrother, J. Nekvapil & M. Sloboda (Eds.), *The Language Management Approach: A Focus on Research Methodology* (s. 43–66). Berlin: Peter Lang.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1980/2010). *Tisíc plošin*. Praha: Herrmann & synové.
- Singh, R. (Ed.). 1994. *Towards a Critical Sociolinguistics*. Amsterdam: John Benjamins.

Jiří Nekvapil | Ústav obecné lingvistiky FF UK
<jiri.nekvapil@ff.cuni.cz>

